

# Lietuvos turgaus viešuma ir funkcijos

*Gintautas Mažeikis*

Straipsnyje analizuojama turgaus viešoji erdvė, jos ekonominės, politinės, moralinės charakteristikos, aptariama turgaus kompensuojančioji, socializuojančioji, karnavalinė funkcijos, nagrinėjamos neistoriškumo, stigmatizacijos ir marginalizacijos problemos. Naudojantis lauko tyrimo metodais (pirmiausia dalyvaujančiojo stebėjimu bei diskurso analize) ir remiantis daugiau kaip dešimt metų rinkta empirine medžiaga (interviu, nuotraukos, videofilmų), interpretuojamas turgus kaip procesas, aprėpiantis dideles socialines-gamybines sferas. Čia išskiriamos atskiros proceso dalys ir rodomas jų problemiškas, pavojai ypač ekonominio nuosmukio 1990–1996 m. sąlygomis. Straipsnyje diskutuojama su Pernille Hohnen, pateikusia vieną pirmųjų Gariūnų turgaus antropologinių tyrimų. Diskutuojama jos nagrinėjamomis turgaus įvykio, stigmatizuotumo, marginalumo, turgaviečių hierarchijos temomis.

*Dr. Gintautas Mažeikis, Šiaulių universitetas, Humanitarinių mokslų fakulteto Kultūrinės antropologijos centras, Višinskio 36, LT-76352 Šiauliai, el. paštas: ginman@siauliai.omnitel.net*

## Viešoji erdvė ir ambivalentiškumas

Turgus yra kompleksinis, daugiakomponentis reiškiny, elementariausia vieša laisvų mainų sfera. Jam būdingas procesualumas, ne tik aprėpiantis prekybą, bet ir koncentruojantis įvairių teritorijų ekonominius ryšius. Pasirengimas prekybai, vietinės ir tarptautinės kelionės, kaip ir pats prekybos aktas, susideda iš aibės specifinių įvykių<sup>1</sup>, kurių kiekvienas gali būti analizuojamas kaip bendro proceso momentas.

Taigi, pasak pateikto apibrėžimo, turgus pirmiausia yra elementariausia prekybinė viešumos organizavimo forma. Ši ekonominė viešuma yra dvilypė, dinamiška ir *neteleologiška*. Teleologiškumas ir istoriškumas skatina inkultūracijos procesus, o turgus yra nuolatinė dabartis. Istoriškumas ir tikslingumas atsiranda tada, kai prasideda kritiška bendruomenės refleksija: kai ateities projektai reikalauja apmąstyti praeities pamokas. Turguje prekiaujantys asmenys turi skirtingus, konkurencinius interesus ir nėra tiek organizuoti, kad taptų

<sup>1</sup> Kalbėdama apie Gariūnų turgų, Pernille Hohnen remiasi Marshallo Sahlinso įvesta įvykio, kaip „santykio tarp konkretaus atsitikimo ir esamos simbolinės sistemos“, apibrėžtimi. Toks įvykis laikomas būtinu turgaus prekybinių santykių momentu (Hohnen 2001: 64).

įmonėmis, didelėmis įstaigomis, ir todėl neturi bendros istorijos ar bendro nuolatinio tikslo. Kita vertus, čia prekiaujantiems asmenims būdingi silpni tarpusavio ryšiai, išryškėjantys sprendžiant pačias elementariausias darbo vietos organizavimo, teisės ar moralės problemas.

Socialiniai mokslai viešąją sferą apibūdina dviem aspektais: atvira visuomenės narių diskusija juos dominančiais klausimais ir demonstratyviu valstybės institucijų veikimu, kuris yra svarbus visuomenės nariams. Tačiau Richardas A. Posneris pabrėžia tik pirmąją viešumos formą: viešąsias diskusijas, nesvarbu, ar jos intelektualinės, ar ekonominės. Dar vienas reikalavimas, kurį akcentuoja R. A. Posneris: viešuma privalo būti susieta su laisvąja rinka (Posner 2001: 79). Pastaroji kelia ir reguliuoja viešumos idėjas, pasiūlymus. Turgus nors netobulai, tačiau tenkina reikalavimus, ir kuo jis didesnis, kuo labiau nevaržomas ir aprėpiantis daug regionų, tuo labiau tenkina viešosios sferos reikalavimus. Turguje vyksta nuolatinės diskusijos ir derybos svarbiais čia apsilankančiams žmonėms klausimais: prekių kainos, valiutų santykiai, politiniai sprendimai, privatizavimo eiga (tiek, kiek joje galėjo dalyvauti smulkūs verslininkai, ypač 1992–1993 m.) ir t. t. Čia atsispindi mažiausi įstatymų pokyčiai ar vyriausybės sprendimai, susiję su automobilių įvežimo muitais, dotacijomis cukraus gamintojams, mokesčių cigaretėms didinimu, laisvosios prekybos valiuta, prekybos piratine garso ar vaizdo produkcija varžymu. Reakcija į tai būna turgaus prekių kainų kaita, kontrabandos didėjimas ar mažėjimas, asortimento plėtra, politinių diskusijų vingiai. Jai būdingas nuomonių dvilypumas, kaita, konkurencija. Štai kodėl F. Baconas čia kylančią nuomonių sumaištį ir dialektų bei slengo viešpatiją vadina „aikštės stabais“ (Bekonas 1986: 208). Taigi turgus yra pirminė, elementariausia viešumos organizavimo forma, todėl jis panašus į kitas viešumos organizavimo formas: žiniasklaidą, demonstracijas ir mitingus.

## Turgaus viešuma

Turgaus viešumą apibūdina keli veiksniai:

- *Ekonominių santykių viešuma.* Turgui – tai svarbiausia. Būtent čia nustatomos realios kainos. Kurį laiką iki pat 2000 m. Lietuvos spaudoje figūravo mėsos, daržovių ir pieno kainos iš Kalvarijų (Vilnius) ir kitų Lietuvos turgaviečių. Šie skaičiai buvo viešieji rinkos indikatoriai. Iškart po nepriklausomybės atkūrimo, kol dar nebuvo tinkamai suorganizuota bankų sistema ir valiutų keityklos, turgus buvo vienintelis oficialus, viešas valiutų santykio indikatorius. Ypač tai buvo ryšku 1988–1992 m., didžiausio ekonominio chaoso laikotarpiu. 1988–1990 m. valiutų keitimas vyko slapta, įprastine sovietiniam laikotarpiui ekonominės konspiracijos forma, o nuo 1990 iki 1992 m. – jau atviresne forma iki pat paplintant pirmiesiems valiutų keitimo „kioskams“ ir pagaliau – bankų filialams. Tai tik patvirtina, kad turgus yra pirminė, primityvi viešumos organizavimo forma. Didėjant

visuomenės poreikiui gauti pagrįstesnės ir legalesnės informacijos, ji ilgainiui išnyksta ir vietoj jos atsiranda kitos viešumos organizavimo formos: bankų valiutų santykio pranešimai, spauda, birža. 1993–1994 m. turguje gana intensyviai vyko prekyba talonais, už kuriuos buvo galima privatizuoti butus, įmones, ištraukti į investicines organizacijas. Keletą metų tai buvo vienintelė, netobula „akcijų rinka“. Šitai tik patvirtina, kad turgus vykdo pirminę, primityvią, mažiausiai organizuotą, tačiau būtiną viešumos funkciją.

- *Politinių santykių viešuma.* Kaip rodo empiriniai turgaus prekeivių stebėjimai<sup>2</sup>, čia nuolat diskutuojama politinėmis temomis. Neretai turgus virsta politinių-ekonominių protesto formų raiškos vieta. Gariūnų ir Seimo politinė opozicija viešumos požiūriu buvo fiksuojama išties paskutinių XX a. dešimtmetį. Mažiausi įstatymų pasikeitimai sukeldavo smulkiųjų prekybininkų ir gamybininkų sumaištį, aštrias diskusijas prekiaujant.
- *Moralinių ir ideologinių sprendimų viešuma.* Daugelyje Europos šalių iki pat naujųjų amžių pabaigos turgaus aikštėje buvo vykdomos viešosios baudmos: rišama prie gėdos stulpo, kapojamos galvos nusikaltėliams, kariai valstybei (okupaciniam režimui) nusikaltę asmenys.

Prisimintini giljotinavimo ritualai Didžiosios prancūzų revoliucijos metu. Lietuvoje po 1863 m. sukilimo turgaus aikštėse buvo pakarta keliolika sukilėlių. Vėliau ši praktika buvo nutraukta iki pat 1944 m. vasaros ir rudens, kai paskui Raudonąją armiją ėję specialūs baudžiamieji būriai išengė į Lietuvą. Buvo viešai pakarta kelios dešimtys lietuvių savivaldos valdininkų bei policininkų vietiniams gyventojams įbauginti.

Vėliau, modernėjant visuomenei, įveikiant krizes, moraliniai ir ideologiniai sprendimai buvo daromi nebe turguje. Tose vietose buvo suformuotos reprezentatyvios, oficialios miestų aikštės.

Turguje kuriama viešoji erdvė semantiniu požiūriu yra dvilypė ir nuolat kintanti. Esminis susidvejinimas persmelkia šią viešąją erdvę. Čia derėjimasis yra paremtas žaidimu: abipuse apgaule, kurios dvipusisškumas sudaro tiesos nustatymo pagrindą. Umberto Eco, apibūdindamas Rytų turgų, rašė:

„Mūsų turguose iš pradžių nieko nenorėsite pirkti, nes iš jūsų prašys per daug, o jei iškart sumokėsite, kiek paprašyti, kvailiais nepalaikys, nes žino, kad tokie esate, tik nusivils – juk pirkliui džiaugsmas vienas – derėtis“.  
(Eco 2002: 262–263).

Čia falsifikatas paverčiamas originalu, o originalios prekės vaizduojamos ruošiniais. Kiek žmonių įsigijo neegzistuojančių kompanijų džinsus ir striukes,

<sup>2</sup> Straipsnyje buvo pasinaudota G. Mažeikio vadovautais ir kartu su ŠPI (vėliau ŠU), Marijampolės pedagoginės mokyklos, TU studentais vykdytais Lietuvos turgų tyrimais: 1995 m. Sankt Peterburgo ir Daugpilio turgūs, 1998 m. Marijampolės turgus, 2000 m. Gariūnų turgus, 2001 m. Radviliškio automobilių turgus, 1992–2003 m. Šiaulių centrinis ir Pabalių turgūs. Empirinė tyrimų medžiaga saugoma ŠU Kultūrinės antropologijos centro archyve ir G. Mažeikio asmeninaime archyve.

kiek prekių deklaruota kaip nereikšmingos, antrarūšės, nors buvo naujos ir žinomų pasaulio firmų.

Turgaus aikštės reikšmė yra tiesioginė ir perkeltinė vienu metu. Čia klesti žodžio laisvė ir čia pat jo imitacija. Čia susidvejina pilietinė viešuma ir ją naikinanti ginčų, keiksmų anarchija, kur kyla kalbėjimas ir kur jis žlunga, neįstverdamas Babilono bokšto efekto. Turgus įtraukia, socializuoja ir išstumia, įžeidžia. Jo metaforiškumas palaiko nuolatinį sau-netapatumą pačių įvairiausių manifestacijų požiūriu.

Turgus yra pirmapradis: čia prasideda laisvas žmonių bendravimas: mainai. Keičiamasi prekėmis, nuomonėmis, pokštais, apgavystėmis, pažadais, ištikimybėmis. Čia nuolatos draugaujama ir pykstamasi, pavydima ir girinama. Tačiau viskas yra netikra: susidvejinimas persmelkia kiekvieną santykių detalę.

XIX amžiaus Europa užvėrė viešųjų bausmių istoriją, draudė netinkamą „aikštės“ elgesį: keiksmazodžius, plūdimašį, patyčias ir iš jų kylantį karnavalinį juoką. Analogiškai elgiamasi ir šių dienų Lietuvoje. Turgų bandoma suvaldyti patentais, važtaraščiais, specialiais apribojimais. Ir tai veikia: kuo daugiau apribojimų, tuo ši laisvoji viešuma labiau susitraukia, kol pagaliau visai išnyksta.

Turguje vyksta nuolatinis svyravimas tarp sąžiningumo ir apgavystės, įstatymo ir kriminalo. Turgumi nevadinami kriminalinių bendruomenių vykdomi mainai, nes jie neatlieka savo visuomenės gyvenimą palaikančios funkcijos ir yra destruktivūs. Turgus niekada nebuvo nuosekli, įstatymus vykdanči stichija.

Net sovietiniais laikais valstiečiai čia prekiaavo savo pertekline ar specialiai prekybai surinkta produkcija, kartais pardavinėjo dažniausiai iš kolūkių vogtas bulves, grūdus, daržoves. Prekyba ožkomis ir kiaulėmis buvo itin reta. N. Chruščiovo ir L. Brežnevo valdymo laikais ožkos buvo didelė retenybė, jas vadino „Stalino karvėmis“. Vėliau, po 1990-ųjų iki maždaug 1995 m. jos buvo itin svarbi, daugelį miestelėnų sodininkų nuo infliacijos gelbėjanti prekė.

## Turgaus funkcijos

Turgaus gyvybingumas susideda iš daugelio funkcijų, kurias jis atlieka visuomenėje:

- **Kompensuojančioji turgaus funkcija:** neleisti numirti, net jei visi tai verčia daryti. Turgus tiesiog pakibęs tarp legalumo ir nelegalumo. Ir tada, kai legimituoti istorijos mechanizmai neužtikrina visuomenės reprodukcijos, tai daro turgaus santykiai. Taip turgus virsta šešėliniu istorijos ramentu: penktuoju ratu, trukdančiu judėti, bet neleidžiančiu nugriūti. Ši šešėlinė istorija turi savo slinktį, keisčiausiomis grimasomis vaizduodama visuomenės mutacijas. 1991–1993 m. daugelio mokytojų ir paprastų dėstytojų (asistentų) atlyginimas siekė tik 10 dolerių, o pragyvenimo minimumas jau tada reikalavo 20–30 dolerių. Normaliai šeima išsilaikyti be 100 dolerių nebuvo pajėgi (100 dolerių prilygo 50000–55000 talonų, vėliau – 100–110 „mešku-



čių“), ir tai buvo laikoma labai geru mėnesiniu atlyginimu. Trūkstančių lėšų žmonės prasimanydavo prekiaudami turguje, kur pirmiausia nei kur kitur išgalėjo laisviausios rinkos dėsniai. 1990–1995 m. buvo labiausiai paplitusi alkoholio ir cigarečių kontrabanda. Būtent nelegalus šių prekių gabenimas buvo daugelio šeimų ramstis. Jonas iš Marijampolės, netekęs darbo vienoje iš žlungančių įmonių, ėmė vežti cigaretes į Vokietiją:

„Už dėžę gaudavau 1 tūkstantį markių. Pirkdami Marijampolėje cigaretes, už 1 dėžę mokėdavome 300 markių. Lietuvos–Lenkijos muitinėje už 1 dėžę duodavome muitininkams 100 markių. Išlaidos apie 500 markių.

Mano savininkas susikrovė didelį turtą. Cigaretės buvo vežamos ne vienu mikroautobusu. Jis nusipirko gražų namą, dukrai nupirko butą, o automobilių net nežinau kiek turi. Ir tik per tuos 3 metus. Aš nesusikroviau didelių turtų. Bet pagyvenau aukso amžių. Valgiau, gėriau ką norėjau. Pagerinau buitį: parsivežiau buitinės technikos, pasidariau bute remontą. Pinių stokos nebuvo. Aš nesu materialistas. Pinių netaupiau.

1995 m. sulaukė už cigarečių kontrabandą čekų–vokiečių muitinėje. 1995 m. vokiečiai itin atidžiai ėmė sekti lietuviškas mašinas. Kilo įtarimas, kodėl per Čekiją vykstu į Vokietiją. Tris mėnesius sėdėjau Vokietijos kalėjime. Reikalavo sumokėti 12 tūkstančių markių baudą. Gaminau aparatus kurtiesiems. Už valandą mokėdavo 5 markes. Nuo baudos pavyko išsisukti. Baudos nesumokėjau, todėl vykti į užsienį bijau. Galiu būti sulaikytas vokiečių pasienyje“ (Jonas, Marijampolė 1998).

Internetinis turgus taip pat atlieka kompensuojančiąją funkciją. Tik čia apėnami ne tik nacionaliniai, bet ir tarptautiniai, globaliniai apribojimai. Yra paplitęs internetinis kompiuterių ir programinės įrangos, muzikos ir vaizdo įrašų, automobilių, etnologinių instrumentų ir kt. virtualūs turgūs. Atsiranda naujas – internetinio turgaus slengas.

- **Socializuojančioji turgaus funkcija.** Turgus pažeidžia žmogaus užsisklendimą ir išryškina jo socialumą. Čia neigiamas individualizmas, asmeniškumas, tačiau šis neigimas skirtingas nei kariuomenėje ar kalėjime. Asmeniškumo neigimas – tai draudimas pažeisti nustatytus hierarchinius ir struktūrinius vaidmenų pasiskirstymus. Turgus turi savo veikėjus: spekuliantai, sąžiningi prekeiviai, pirkėjai, tvarkdariai, vagys, valkatos, dievobaimingos moterėlės, žioplinėtojai, slapti ir oficialūs valdžios pareigūnai, lupikautojai, kreditoriai... Turguje išryškėja grupių lyderiai, moraliniai autoritetai, skatinama juos gerbti, tačiau priešinamasi individualizmui ir kartu skirtumų chaosui, taigi turgus įveda vietinę tvarką, reikalauja vietinio žinojimo. Vietinis žinojimas (*local knowledge*) – tai struktūrinių sąveikų išmanymas: kada kokiam veiksmui ateina laikas, kas po ko vyksta, kokie diskursai ir kada toleruoti. Turgus socializuoja iškeldamas pavydą ir plūdimaši, melagingą etiketą ir iliuzorinį šlovinimą. 2000 m. rudenį paprašius Gariūnų turgavietės prekiautoją Ievą apibūdinti turgaus santykius, tepasakė: „Pavydas, pavydas ir dar

kartą pavydas“. Ir išties turgaus bendruomenė gimsta, Alphonso Lingio žodžiais tariant, kaip „nieko bendra neturinti draugija“, kurią draugėn suvedė negandos, o ne įsitikinimai, projektai. Vieni žmonės neteko darbo, kiti susipyko su draugais, patyrė šeimos traumas ir negandos varomi atsidūrė viešumos aikštėje. Į visuotinės regimybės areną jie pateko būdami maksimaliai užsisklendę, pažeisti, pikti ir nelinkę bendrauti. Dažniausiai tai žmonės, nesugebantys tinkamai socializuotis, stokojantys kultūringumo ir žinių. Tačiau laisva konkurencija, kriminalinis pasaulis, vidinis skausmas ir priverstinė vaidyba juos skatina „žiūrėti tik savęs“.

„Yra tokių „kolegų“, kurie stebi, ką, kaip ir kiek tu parduodi. Kitą kartą jie gali tiksliai pasakyti, kiek tu užprekiavai tą dieną, nors tu pats dar to nežinai ir nesi suvedęs galų. Yra pas mus tokia Jadzė. Jeigu ji mato, kad tau sekasi, tavo geras navaras<sup>3</sup>, tai jau beveik gali laukti ekonomės<sup>4</sup>“ (Janė, Gariūnai, 2000).

Apie tą patį:

„Kartais pas mus veikia dar ir tokia sistema: jeigu aplinkiniai mato, kad tau neblogai sekasi, siūncia pas tave savo agentą, kuris prisistato kaip pirkėjas, iššniukštinėja, kokios pas tave prekės, kokios jų kainos, kiek tu jų turi ir jau sekančią dieną stengiasi, kad panašus prekių asortimentas būtų ir pas jį. O jeigu jau tau nepasisekė, dar žiūrėk tą dieną ir ekonomė su tavim reikalų turėt užsimanė, tai šalia esantys iš džiaugsmo kitą kartą susimetę ir bonką padaryti gali. Vot jau tokiu atveju jie tampa draugeliais“ (Ona, Gariūnai, 2000).

- **Karnavalinė funkcija.** Socializuojančią turgaus funkciją atitinka karnavalinė, kuri remiasi plačiausia plūdumūsi tautosaka bei su ja susijusiais vaidybos elementais. Turgus – šventumo priešingybė, arba jo žemiausias poliūs: „Dievo turguj nesurasi, karčemoj nepasimelsi“. Turgus – socialinė nuopuolio vieta, nuodėmingojo pasaulio esmė: „Per ištisą dieną stovėjo pataikaudami ant turgaus to pasaulio“. Žmogus čia nori ir įtikti, ir parduoti – pataikaudamas. Tik taip įmanoma išlikti šiame žmonių pasaulyje. Pataikaudamas – čia reiškia nenoromis ieškodamas kompromisų, nusileisdamas viešiesiems vertinimams, negalėdamas įtvirtinti asmeninio požiūrio ir įsitikinimų. Turgus yra kasdienybės, paviršutiniškumo, lėkštumo, atsitiktinumo ir mažiausio organizuotumo simbolis ir tikrovė. Todėl jis nuo pat pradžios susijęs ne tik su viešuma, bet ir su karnavališkumu: pažeminančiais/išaukštinančiais pajuokimais (Bachtin 1990), pravardžiavimais. Turguje nuolat pokštaujama, plūstamasi, politikuojama, vartojama karnavalinė, necenzūrinė leksika, tarpais virstanti spontaniška komedija.

<sup>3</sup> „navaras“ – turgaus slengas: pelnas.

<sup>4</sup> „ekonomė“ – turgaus slengas: patentų, leidimų kontrolierė.

„Kartą dvi turginės susibarė dėl pirkėjo. Iš pradžių norėjo pirkti pas vieną, tačiau nusipirko pas kitą, nes ta nuleido daugiau, nei galima pagal mūsų nerašytas taisykles, o tai daryti draudžiama. Barėsi jos abi, koliojosi kiek galėjo, visokiais žodžiais. Tačiau to neužteko. Tada staiga viena atsistojo, atsuko nugarą kitai, pasilenkė ir nusimovusi kelnes parodė šikną. Ta neliko skolinga ir taip pat pabandė parodyti savo nuogą šikną. Tačiau pasilenkusi susivyravo ir nudribo su nuogu užpakaliu ant žemės. Tai aplinkiniai juokėsi“ (Ona, Gariūnai, 2000).

Pasak M. Bachtino, aikštės karnavališkumui būdingos įvairiausios linksmosios, žeminančios, pravardžiuojančios klasifikacijos. Tokių rasime ir Gariūnų turguje. Čia pirkėjai iš Latvijos vadinami „zircalsais“. Jie mažai išrankūs, dažniausiai perka ne tik sau, bet ir kaimynams, o tai ir perpardavimui. Perka daug, konfliktų nekelia.

„Kai užveža zircalsų, mums būna šventė. Tokios dienos jau iš karto gali būti skaitomos kaip neblogo biznio dienos. Juos mes mėgstame, konfliktų su jais praktiškai nebūna, jie nekelia jokių pretenzijų ir yra geri pirkėjai“ (Ona, Gariūnai, 2000).

Pirkėjai iš Rusijos niekinamai vadinami „ruskiais“ – dažniausiai tai „perekupai“, varantys mašinas iš Gariūnų, Marijampolės ar Radviliškio automobilių turgaus į Rusiją ir pakeliui dar prisiperkantys sau ir perparduoti kitų, dažniausiai automobiliams skirtų prekių. Jie gana smulkmeniškai, priekabūs prekiautojai, tačiau jei prekė jiems tinka, perka daug nesiderėdami.

„Ruskiiai labai pedantiški. Jie geri klientai, ir jeigu jau prieina, tai stengiesi jų nepaleisti. Tačiau savo smulkmeniškumu, išrankumu labai išvargina. Pavyzdžiui, jeigu ruskis perka kilimėlius, sėdynių užvalkalus savo naujai įsigyti bulkai<sup>5</sup>, tai ant jų turi būti išsiuvinėtas užrašas AUDI tik raudonais arba blizgančiais siūlais. Pas juos tik tokios spalvos yra prabangios ir jau su kitų spalvų užrašais jie tokių pat kilimėlių niekada nepirks“ (Jonas, Gariūnai, 2000).

Pirkėjai iš Ukrainos – „chocholai“: labiausiai „turginių“ nemėgstami klientai. Jie priekabūs, visados nepatenkinti kaina, irzlūs:

„Chocholai – pats šlykščiausias kontingentas. Turbūt nėra nei vieno turginio, kuris juos mėgtų. Kad ir kaip pigiai atiduodi prekę, jiems vis tiek ji

<sup>5</sup> „Bulka“ – turgaus slengas: Audi 80. Iš analogiškos leksikos: „bačka“ – „Audi 100“ (1993 m.), „kregždė“ arba „bimbalas“ – BMW, „busas“ – autobusas, „beškė“ – „Audi 80“, „kapris“ – „Ford Kaprio“, derbis – „Wolsvagen“, „agurkas“ – „Mersedes Bens“ (130), „katakalka“ – „Mersedes Bens“ (pikapas), „slidė“ – „Audi 100“ (iki 1987 m.), „lansberginis“ – „Mersedes 520“. Techninis slengas: „ragai“ – automobilio stogo bagažinė, „pabėgęs suvedimas“ – nėra ratų geometrijos, „braška granatos“ – sugedę kampiniai pusašės guoliai, „dyzelio eina paras“ – susidėvėję žiedai, „su visais navarotais“ – su visais techniniais privalumais, „nuliova mašina“ – geros techninės būklės automobilis, „airbekas“ – oro pagalvė. Pirkėjai kartais vadinami: „čiumentai“ – netinkami klientai, „perekupas“ – žmogus, perparduodantis automobilius, „šakalai“ – muitininkai.

pasirodo per brangi, kitą kartą už tai gali būti net iškoliotas. Su jais stengiuosi per daug nesileisti į kalbas. Jeigu nepatinka – varyk kur pigiau. Jeigu per daug išsikalinėja, pasiunčiu na . . .ui ir nesuku dėl to galvos“ (Janina, Gariūnai, 2000).

Pirkėjus iš Lietuvos „turginiai“ skirsto į *grišas (tikrus)* ir *netikrus* lietuvius.

„Tikri lietuviai dažniausiai turi daug laisvo laiko ir dėl vieno lito [norėdami įsigyti prekę litu pigiau. – M. G.] gali apeiti visą turgų. Tokie pirkėjai labai užknisa. Mes juos pravardžiuojame „Grišom“, nes jie visados paklausia kainos, o po to sako: „aš dar pasivaikščiosiu ir paskui grįšiu“. Tokių jau nelauk atgal sugrižtančių. Jie klausinėja visų turimų prekių kainų, nors jų pirkti net nesiruošia. Tiesiog taip sau. Jeigu, ačiū Dievui, įsigyja kokį daiktą, tai vis tiek vaikšto po visą turgų ir vis klausinėja pas kitus, kiek tos pačios rūšies daiktas pas juos kainuoja. Tokių mes labai nekenčiam ir juos labai baudžiam. Pvz., vienas toks „Griša“ nusipirko tepalo mašinai pas mane, o paskui pas Vicką klausia, kiek toks pat tepalas kainuoja. Tas pasako trigubai mažesnę kainą negu ta, už kurią pirko iš manęs. Tada „Griša“ lekia pas mane atgal, gražina man tepalą, liepia atiduoti man pinigų. Atgavęs pinigus lekia pas Vycką ir sako „duok man tepalo mašinai“. O Vycka lyg niekur nieko paduoda tepalą ir pareikalauja sumokėti lygiai tiek pat, kiek jis už tepalą buvo mokėjęs man. Visi lūžta iš juoko, o toks „Griša“, žiūrėk, po tokio įvykio ir iškrenta iš „Grišų“ tarpo“ (Petras, Gariūnai, 2000).

Turgaus karnavališkumas neatskiriamas nuo piktinimosi higiena, nuo rableaniškos tuštinimosi kosmologijos.

„Yra pas mus toks „šiukšlių karalius“, paskutinis bomžas, prasmirdęs, pastoviai girtas; jis už 50 gr. pilstuko superka įvairiausias šiukšles – kaproninius kaspinus, lėlių vežimėlių ratus, senus samavarus, surūdijusius ratlankius ir t. t. – iš aplinkinių bomžų ir jas perpardavinėja. Nežinau, kas iš jo ką ten perka, bet toks „kolega“ mūsų kolektyvo nepuošia. Jis myža į kibirą ir savo myžalus pila už šalia esančio maisto kiosko“ (Jonas, Gariūnai, 2000).

Turgus yra paviršutiniško plepėjimo metafora: „Kur boba, ten jau turgus, kur dvi – ten jomarkas“. „Dvi bobos ir dvi žąsys – jau turgus“. Ir šiandien Lietuvoje aktyviai kultivuojamos tradicinės mugės – šventės (pvz., Užgavėnių mugės, bažnytinių švenčių, miestų švenčių, Kaziuko mugės), kur šokama, pokštaujama, dainuojama. Juk šventė yra toks ypatingas metas, kai sakralinis laikas susilieja su sekuliariuoju ir sukuria perėjimo ritualus: apačios ir viršaus sukeitimo veiksmus. Ir turgus tam nuolat ruošiasi, paversdamas karnavalines muges šventiškumo simboliais.

Socialumas yra turgaus esmė, nes „vienas turgaus nepadarysi“. Turgus – ne tik renginys ir vieta, bet ir derybos. Ir šiandien vartojamas posakis „blogas turgus“, vadinasi, nesusitarsime. O „geras turgus“, vadinasi, susitarėme ir buvo naudinga. Susitarimas normuoja čia vyraujančią derybų chaosą ir kuria normatyvinį socialinį pasaulį, iš individų chaoso kylančias moralines nuostatas. Radviliškio automobilių turguje į klausimą apie užstatui ir garbės žodžiui paliktus pinigus ir suktybes prekyautojas atsakė:

„Buvo čia prieš pusmetį toks atvejis. Prekiautojas paėmė užstatą ir nusiplovė. Patys turginiai jį vėliau surado ir davė į galvą. Čia pas mus sąžiningiau nei mieste“ (Gintaras, Radviliškis, 2002).

Turgaus sutartis yra sąžiningumo pavyzdys. Jis neparemtas jokiais popieriais ir jo negalima apskųsti. Sukčiai viešai, visų akivaizdoje baudžiami: daužomi, spardomi. Tačiau iki sutarties šios normos negalioja. Todėl prekeivis automobiliais Gintaras aiškino, kad „perekupai visaip kaip bando „išdurti“ pirkėją“ taip užslėpdami daužtas automobilio vietas, kad geriausi specialistai iš karto nepastebės. Tad vienoje vietoje apgauti draudžiama – ir čia griežčiausia vidaus kontrolė, kitur – sukčianti leidžiama: derantis dėl kainos, įkišant blogą prekę. Visa tai vainikuoja sakralizuojantis „sukirtimas rankomis“.

Turgus ir su juo susijusios gausios metaforos rodo jo specifinių ekonominių, kultūrinių ir socialinių santykių epicentro svarbą ir šios svarbos kaitą žmonijos istorijoje. Ne mažiau svarbų, gyvenimą harmonizuojantį vaidmenį Lietuvos turgūs atliko per paskutinius tris XX a. dešimtmečius. Sovietmečiu jis tapo gatvės madų formavimo įcentrine ir išcentrine jėga, o kartu skirtingų subkultūrų ir socialinių grupių mitologijos topologine šerdimi.

Žinoma, naivu jį atskirti nuo pagrindinės funkcijos: elementariausių mainų formų ir visuomenės funkcionavimo garantavimo. Griuvus Sovietų Sąjungai ir žlungant sovietinei ekonomikai 1991–1994 m., prekybos epicentrais tapo turgūs. Jie plėtė savo ribas, dvigubinosi ir trigubinosi, atsirado specializuoti turgūs: automobilių, pramoninių prekių, dėvėtų drabužių, plačiausia prasme – maisto arba tik žuvų ir t. t. Buvo plėtojami tarp miestiniai turgaus ryšiai, o Gariūnai tapo ne tik Lietuvos, bet ir Turkijos, Lenkijos, Ukrainos, Rusijos laisvųjų aikštės prekybų sudėtine dalimi.

## Nemarginalusis turgus

P. Hohnen teigia, kad „Gariūnų turgaus raida galėtų būti suvokiama kaip įvykis“ (Hohnen 2001: 65), o įvykį apibrėžia remdamasi antropologo Marshallo Sahlinso įvestu atsitikimo ir įvykio atskyrimu:

„Įvykis nėra tiesiog atsitikimas; tai yra santykis tarp konkretaus atsitikimo ir esamos simbolinės sistemos“ (Hohnen 2001: 64).

Manau, kad įvykio ir atsitikimo apibūdinimas mums yra reikšmingas ir reikalaujantis analizės. Čia pravartu prisiminti „pirminio“, sakralinio ir kasdienio sekuliarinio įvykio skirtį. Pirminis įvykis suteikia vėlesniems procesams prasmę, įgalina kalbėti apie grįžimą į aukso amžių, legendinius laikus. Lieka neaišku, kokia legenda grindžiamas Gariūnų atsiradimas, nors dabar respondentai ir kalba apie 1990–1996 metus kaip apie turgaus aukso amžių, tačiau šis aukso amžius neturi savaiminės vertės, nes turgus nėra jokia palaimintoji vieta. Čia prisimintina, kad turgus yra neistoriškas. Jo žemiškasis laikiškumas neturi

dangaus antlaikiškumo opozicijos. Istorija ir įvykiai skleidžiasi susidūrus šioms dviem laikiškumo formoms. O P. Hohnen atveju kalbama ne apie pirminį įvykį, o apie simbolinę įsitikinimų sistemą, kurios atžvilgiu įvykę atsitikimai laikomi įvykiais. Analogiški įvykiai atsitinka kalėjimuose, manifestacijose ir t. t. Visi jie – atsitikimai, susiję su simboline valdžios, kultūrinių įsitikinimų ar papročių sistema. Turgus susilieja su kasdienybe, jos diskursais, tačiau neplėtoja steigties ir saugos funkcijų, o atsiveria pirmiausia tam, ką H. Lefebvre įvardijo „kasdienybės kritika“ (Lefebvre 1991), G. Debord – „situacijos kritika“ (Debord 1969), Cl. Geertzas – „vietiniu žinojimu“ (*local knowledge*, Geertz 1983), o M. Herzfeldas – „bendraja nuomone“ (*common opinion*, Herzfeld 2000). Čia nerasime nei pradžios, nei pabaigos įvykio, skirtingai, pvz., nuo Kryžių kalno, aplink kurį nuolat vejama legendos vija, papildant naujais reikšmingais įvykiais, primenančiais pirminį, mitologinį veiksma.

Iš dalies prieštaraudamas P. Hohnen teiginiui, tvirtinu, kad po Sąjūdžio atsiradęs turgus anaipol nebuvo toks ypatingas įvykis, kurio nebūtų buvę sovietiniais laikais. Tačiau pasikeitė mastas, politikos ir laisvų mainų santykis ir tai, kiek socialinių grupių šis turgus aprėpia. Laisvosios prekybos ir komunikacijos aikštė klestėjo Lietuvoje nuo viduramžių ir nebuvo išnykusi sovietų Lietuvoje. Pvz., mano paties stebėjimai bei interviu rodo Lietuvos turgaus svarbą 8–9-ajame dešimtmetyje, kai buvo prekiaujama džinsinėmis kelnėmis ir švarkais, brezentinėmis kelnėmis, įvairiausiais vietiniais mezginiiais, kontrabandinėmis plokštelėmis („diskais“), ir vėliau erotiniais vaizdo įrašais. Maža to, ši prekybos forma ypač skatino pagrindinį džinsų siuvimą. Pagaliau, ši veikla neretai buvo prilyginama savotiškai rezistencijai, o pirkimas-pardavimas – panieka sovietinei sistemai. Turgus tuo metu tapo „miesto legendų“ (Genge 2000) šaltiniu, vėliau stipriai veikusiu nusikalstamų grupuočių veiklą. Turgaus dvilypumas ir skatinimas nepaisyti „valdžios“ skatino tas autoritarizmo ar makiavelizmo, antilegalizmo formas, kurias vėliau realizavo nusikalstamos grupuotės. Šiauliuose sovietinio turgaus lyderiu ir vietos mezgimo imperijos valdovu 1978–1984 m. buvo Romualdas Šiukšta:

Legenda byloja, kad Šiukšta aštunto dešimtmečio pabaigoje – devinto pradžioje siųsdavo savo vaikus iki Vilniaus, Rygos, Minsko ir net Kijevo valdyti nepaklūstančių prekeivių. Jo žmonės vogė siūlus visoje Lietuvoje, tačiau mezgimo imperijos sostine tapo Šiauliai. 1980–1983 metais „po darbo einančios [iš „Verpsto“ fabriko – M. G.] mezgėjos tapdavo siūlų „babonomis“: siūlus apsiavinodavo aplink juosmenį, ir eidamos pro kontrolės postą į namus būdavo gerokai papildėjusios. [Vėliau] pavyko susirasti draugų Ukrainoje, Baltarusijoje, kurie iš ten esančių gamyklų reikalui esant R. Šiukštai atveždavo visą vagoną siūlų“. Ilgainiui Šiukšta ėmėsi reketo: siekė valdyti nelegalius „miljonierius“, plėtojo pirmąjį Šiauliuose erotikos ir net pornografijos verslą, platindamas nelegalias kasetes, organizuodamas slaptas jų



peržiūras. Erotika ir tapo jo sulaikymo priežastimi. 1984 metais kalėjime jis „netikėtai“ mirė. Ilgainiui jo veikla tapo miesto legenda (Garbenis 1999).

## Turgus yra procesas

Turgų reikėtų vertinti ne tik kaip minimaliai institucionalizuotus mainus, ne tik kaip aikštę, bet ir kaip plačią ekonominę, kultūrinę sąveiką, tarpkultūrinę komunikaciją. Turgaus santykiai anaiptol neapsiriboja prekyba aikštėje, o susideda iš aibės papildomų komponentų, kurių reikšmė kartais gali būti svarbesnė už prekybinės aikštės veiksmą. Šis procesas susideda iš skirtingai sureikšminamo pasirengimo keliauti į turgų, kelionės, įvažiavimo į turgų, mainų ir komunikacijos, išvykimo iš turgaus aikštės ir vykimo namo.

*Pasirengimas kelionei* ypač svarbus vežant nelegalias, kontrabandines prekes, kai reikia paruošti aibę slėptuvių, suplanuoti laiką, kada vieni ar kiti pažįstami muitininkai budės.

„1993 metais cigaretės pravežti nebuvo sunku, nes muitininkai dar neitarė, kad jos tokiais kiekiais vežamos. Iš pradžių slėpdavome mikroautobuso dugne, šonuose. 1994–1995 m. pradėjus muitinėse (pirmiausia vokiečių) ieškoti kontrabandos, pradėjome slėpti kuro bakuose, kuriuos meistrai padidindavo, stoguose, rémuose, padangose, dugne, automobilių sėdynėse“ (Pranas, Marijampolė, 1998).

Kurį laiką reikėjo dar gauti vizas į užsienį. Prekyba automobiliais prasidėjo jau 1988–1990 metais. Bet ir vėliau buvo sunku gauti Vokietijos vizas. Giedrius prisimena 1991–1993 metus:

„Atgimimo laikotarpiu buvo leidžiama kai kuriems piliečiams išvykti į užsienį. <...> Tada gudrūs Lietuvos prekeiviai susirasdavo fiktyvių giminaičių, kurie atsiųsdavo iškvietus į tą šalį <...>. Dažniausiai iš pradžių reikėdavo gauti suklastotą pranešimą apie giminaičio mirtį Vokietijoje. Tada su šiuo dokumentu vykdavo į Vokietijos ambasadą, kur gaudavo išvykimo vizą. Po to nusipirkdavo laidojimui skirtą vainiką ir išvykdavo. Pravažiavę Lietuvos–Lenkijos pasienio muitinės teritoriją, tuos vainikus išmesdavo į sąvartyną ir vykdavo į Vokietiją“ (Giedrius, Marijampolė, 1998).

*Kelionė į turgų* gali būti reikšmingiausias epizodas, turint omenyje, kad reikia pervažiuoti aibę muitinių, slėpti prekes, papirkinėti muitininkus, tartis su kitais keleiviais dėl prekių slėpimo. Man teko dešimtis kartų stebėti bei dalyvauti kelionėse iš Vilniaus į Balstogę ir Varšuvą, iš Šiaulių į Jelgavą ir Rygą, iš Panevėžio į Daugpilį. 1992–1994 m. visur buvo analogiškas scenarijus: už prekių slėpimą buvo mokama (vienas didesnis krepšys pramoninių prekių – drabužių, kosmetikos, bižuterijos – 10 dolerių slėpimo kaina) traukinių vagonų palydovams, iki 20 dolerių už didelį krepšį muitininkams. Sunkiau buvo paslėpti cigaretes ar degtinę. Paprastai šios prekės buvo slepiamos automobiliuose įrengtose specialiose slėptuvėse, tiesiog po drabužiais ar išdalijamos kitiems prekeiviams, buvo „tariamasi“ su muitininkais.

„Su vokiečių muitininkais tartis buvo beprasmiška, nes jų atlyginimai geri. Su lietuviais ir lenkais nebuvo jokių problemų. Jie buvo „nupirkti“. Lietuvių ir lenkų muitininkai palaikė gerus ryšius ir gautą kyšį dalindavosi. Lietuviuvi muitininkui nuo vienos dėžės duodavome 100 markių. Turėjome savus muitininkus, kurie padėdavo pervažiuoti muitinę. Stengdavomės važiuoti tada, kai jie dirbdavo“ (Gediminas, Marijampolė, 1998).

Visais atvejais prekių vežėjas rizikuodavo: prekių ieškodavo muitininkai, jas vogė tie, kam jos būdavo išdalytos. Tiesa, už vagystes kartais nusikaltėliai buvo negailestingai mušami matant ir tyliai pritariant viso autobuso keleiviams (dar viena viešumos pamoka). Pati kelionė būdavo pilna pavojų: ne vienas lietuvis buvo apiplėštas ar žuvo Lenkijos miškuose ar Rusijos toliuose. Tačiau būta ir linksmesnių nuotykių.

„Kai pasodino į kalėjimą reketininkų vadą „Tigrą“, užpuolimų Lenkijos keliuose sumažėjo. Tačiau dažnai lietuviai patys kiša galvą į kilpą. Neretai keliautojas, vos įlipęs į mikroautobusiuką, išgeria ir jau Lenkiją pasiekia dainuodamas. O čia pakelėse pilna prostitučių trumpais sijonėliais. Neretai tokie pirkėjai Vokietijos taip ir nepasiekia – pasilieka Lenkijoje su mergučėlėmis, prašvilpia pinigus ir grįžta pas žmonas didvyriais. Sako, reketininkai juos apiplėšė, sumušė“ (Jurgis, Marijampolė, 1998).

*Įvažiavimas į turgų* taip pat galėdavo virsti didele problema. 1990–1992 m. norint patekti į Šiaulių Centrinį turgų, reikėdavo apie 6 val. vakaro atsistoti į eilę su krepšiais, vežimais, automobiliais. Apie 2 val. nakties pradėdavo leisti į turgų. Greičiausiai į vidų patekdavo tie, kurie buvo „savi“, vadinasi, turėjo pakankamai organizuotos neformalios galios: „stogo“. Vėliau įvažiuodavo tie, kurie susitardavo su policija, privalėjusia reguliuoti eilę, arba nusipirkdavo eilę. Pagaliau patekus į vidų dar reikėdavo išspręsti prekiavimo vietos problemą. Buvo galima mokėti apsaugai, turgaus darbuotojams, „berniukams“, bet visa tai dar negarantuodavo vietos. Viename Sankt Peterburgo centrinių turgų netoli „Gostinnyj Dvor“ 1992–1995 m. reikėdavo susimokėti už paprastą stovėjimą turgaus apsauginiams arba už teisę prekiauti geresnėje vietoje dar ir vidaus „apsaugai“, kitaip tariant, reketui, vietinei mafijai. Be to, atsirasdavo nemaža sukčių, tad galėdavai ne tiems užmokėti ir prarasti pinigus.

*Išvykimas iš turgaus* dažniausiai nekeldavo didesnių problemų. Šis laikas daugiausia skiriamas pramogoms: valgymui, gėrimui, bendravimui, nedidelėms ekskursijoms. Tiesa, čia dar buvo sprendžiama valiutos pirkimo-pardavimo problema, mat kartais prekeiviai būdavo apvagiami, apgaunami, apiplėšiami. Todėl pasilinksminimų, išgertuvių metu reikėjo būti labai budriems, padėti vienas kitam ar laikytis *incognito*.

*Kelionė į namus.* Tai galėdavo būti kitokių prekių pervežimas. Vienokia kontrabanda buvo vežama iš Šiaulių, Kauno, Vilniaus (vietinės gamybos trikotažas) ir ypač iš Lazdijų į Balstogę (cigaretės, degtinė) ir kitokia – atgal: drabužiai, avalynė, kosmetika. Analogiški mainai vyko ir su Ryga: ten buvo veža-

ma kosmetika (ta pati lenkiška), drabužiai (turkiški, lenkiški), maistas (mėsos gaminiai), atgal – kava, degtinė. Tačiau dažniausiai kelionė atgal būdavo tuščia ir virsdavo pasilinksminimu.

„1994 metais man teko stebėti duonos, varškės, dešros vežėjų kelionę traukiniu Šiauliai–Daugpilis. Pagrindiniai keleiviai pradėdavo rinktis Panevėžyje, tačiau jų tikras antplūdis būdavo Rokiškyje. Traukinyje būdavo iki 6 ar net daugiau kontrolierių, o keleivių (4–6 vagonai) tiek daug, ypač šeštadieniais, kad ir stovėti nebūdavo kur. Kelionė į Daugpilį, vykimas į turgų ir išvykimas nepasižymėjo didesniais ypatumais, išskyrus tradicines derybas su muitininkais. Tačiau kelionė atgal virsdavo didžiuoju pasilinksminimu. Keleiviai pradėdavo rinktis į vagonus prieš 3–4 valandas iki išvykstant. Čia jie valgydavo, gerdavo, pasakodavo linksmus atsitikimus. Tai buvo daroma kartu su kontrolieriais pažymint, kad šis traukinys yra Lietuvos teritorija, ir čia buvo jaučiamasi kaip namuose. Kai keleiviai susirinkdavo, paaiškėdavo tokio didelio kontrolierių skaičiaus būtinybė. Beveik visas sąstatas keleivių važiuodavo „zuikiu“, nes bauda tuo metu dar „vagnorkėmis“ buvo mažesnė nei bilieto kaina latais. Kontrolieriai smagiai rašė baudas, neretai čia sukčiaudami, o „zuikiai“ dainuodami keliaudavo į Lietuvą“ (Gintautas, Šiauliai, 1994).

Žinoma, svarbiausia dalis yra turgaus aikštė, su kuria asocijuojasi turgus. Tačiau be jame vykstančio proceso jis neturi esmingesnės prasmės. Ypač tai liečia Gariūnus. Daugelis prekyautojų skrisdavo 1991–1996 m. į Turkiją barteriniais reisais (tai pat per Minską ar Rygą), ten pirkdavo prekes viename turguje ir parduodavo Gariūnuose. Tokios kelionės 1992–1996 m. vykdavo ne tik į Lenkiją, Latviją, Rusiją, Turkiją, bet ir į Kiniją, Vokietiją, Švediją, Suomiją, Daniją, Norvegiją. Taigi, turint omenyje turgaus ryšį su dar sovietine tradicija, neteisinga tokių platų mainų procesą aiškinti, kad turgus – tai vienkartinis šeštadienio ar sekmadienio įvykis.

### Stigmatizacija ir spekuliantų demistifikacija

P. Hohnen nurodo, kad turgaus samprata išstumta iš Lietuvos kultūros ir žmonių sąmonėje susiformavo „*negatyvus turgavietės ir prekyautojų vertinimas*“:

„Mano nuomone, negatyvus turgavietės ir prekyautojų vertinimas galėtų būti siejamas su socialinių veiklų kaita ir tęstinumu bei darbo konceptualizavimu pereinamoju į rinkos ekonomiką laikotarpiu. Gariūnų kaip legalios prekybos vietos (bet ne darbo vietos, kaip bus matyti vėliau) įkūrimas simbolizavo ir veikė procesus, skatinančius naujos ekonominės srities plėtrą, o drauge ir darbo sampratos painingą“ (Hohnen 2001: 67).

Ji pateikia keletą interviu, kur respondentai skundžiasi savo skausminga patirtimi, aukos vaidmeniu. Manau, kad save stigmatizuojantys teiginiai („Man buvo tragedija pradėti prekiauti Gariūnuose. Aš dirbau teatre – aš niekada

nebūčiau ėjusi ir pirkusi ką nors Gariūnuose...” (pagal Hohnen 2001: 66) pri-skirtini anaip tol ne visoms socialinėms grupėms, be to, stigmatizavimo reiškini-o analizė reikalauja platesnio konteksto. Pirmiausia aukos sindromas tuo metu aprėpė ne tik kai kuriuos turgaus prekiautojus, bet ir pensininkus, bedar-bius (socialinės pašalpos prašytojus). Antra, stigmatizuotiesiems nepriklauso „intelligentai“, radikalčiai atmetę ir normalumo, ir marginalizacijos vertinimus. Be to, matyt, buvo galima atrasti įvairių mišrių, pereinamų variantų, kai intelligen-tas, smerkęs spekuliaciją, pats tampa stigmatizuotu, auka: turgaus prekeiviu. Tačiau šalia jų nereikia užmiršti ir senųjų bei naujųjų herojų: „spekulantų-disidentų“, naujųjų „skustagalvių“, kurie klestėjo turguje ir didžiudamiesi viliojo iš mokyklų moksleivius. 1990–1996 m. abiturientai aiškiai fiksavo opo-ziciją turgus – universitetas. Universitetas siūlo garbingą, tačiau varganą egzis-tenciją, o turgus – aktyvumą, šlovę ir greitą pelną.

Plati socialinių veikėjų diferenciacija, apimanti taip pat turgaus ir „kioskų“ fenomenus, padeda aiškinti socialinius reiškinius, vykusius iš karto po nepri-klausomybės atkūrimo, ir analizuoti konkrečius tuometinės visuomenės savęs organizavimo būdus. Tačiau tuometinio turgaus reiškinių (kaip proceso, aprė-piančio daugelį ryšių ir įvykių) negalima laikyti marginalija. Pvz., šeštadieninia-me Šiaulių miesto Centriniam turguje 1992–1993 m. šeštadieniais, sprendžiant iš daugelio reportažinių nuotraukų, apsilankydavo iki 30 tūkst. žmonių – beveik po vieną kiekvienos šeimos narį (Šiauliuose tuo metu gyveno iki 140 tūkst. gyventojų). Būtent tai miesto savivaldybę paskatino įkurti antrą, „Pabalių“ turgų ir steigti smulkesnes turgavietes šalia prekybos centrų. Tačiau šie skaičiai neprilygsta Gariūnams, pamažu įgijusiems regioninę reikšmę ne tik Lietuvoje, bet ir keliolikoje šalių. Kita vertus, sovietiniu laikotarpiu turgus neabejotinai buvo marginalija. Tokiais pamažu darėsi maisto turgūs po 2000 m., plintant supermarketų veiklai.

Pastebėtina, kad P. Hohnen, analizuodama oficialiąją, ypač sovietinę, spau-dą, susieja vadinamosios „intelligentijos“ reakciją į turgaus reiškinį su „sovietini-ais“ vertinimais. Manau, tai atveria naujas ir įdomias analizės perspektyvas. Tačiau kai teigiama, kad: „griežtas socialinis ir moralinis turgaus bei jo prekiau-tojų smerkimas sietinas su Lietuvos visuomenėje plačiau paplitusiomis moralės ir kultūros vertybėmis“ (Hohnen 2001: 65), kyla klausimas: kokios tos moralinės ar kultūrinės vertybės, neigusios turgų? Turint omenyje, kad turgus čia klestėjo nuo amžių ir buvo remiamas gausaus folkloro?

1990–1995 m. lietuvių „intelligentija“ buvo rusišku „intelligentijos“ įvaizdžių produktas, net jei savo šaknimis ji siejosi su tarpukario Lietuva. Rusiškoji „intelligentija“ dar iki Rusijos spalio revoliucijos buvo nuolatos kritikuojama, pvz., N. Berdiajevo, kaip tam tikras mesianistinis, gana griežtai etiketo ir etinių normatyvų ribojamas intelektualų sąjūdis. Būtent intelligentija šiuo požiūriu ir buvo ta marginalija, kuri siekė teigti visuotines elgesio ir vertinimo formas ir kuri nepripažino turgaus dvilypumo, teiginių netapatumo, metaforiškumo ir apgau-

lės. Priešingai, tuometinė partinė ir administracinė (dažniausiai jos sutapdavo) nomenklatūra anaip tol nebuvo marginalija, veikiau aiškus, organizuojantis, vadovaujantis centras. Tuometiniai nomenklatūros ir inteligentijos santykiai pažymėti sudėtingais nonkonformizmo ir konformizmo santykiais, rodžiusiais partinio centro ir inteligentų (neretai vienišų, marginalų) santykius. Gerokai po Rusijos revoliucijos ši „inteligentija“ tapo kultūrologų ir net antropologų tyrinėjimų objektu. Šiuo požiūriu P. Hohnen teiginiai apie turgaus marginalumą 1997–1998 metais nusipelno J. Derrida dekonstruktyvistinio metodo, rodančio, kiek kritinis diskursas priklauso nuo šešėlinių, anapus žaidimo taisyklių esančių centrų: šiuo atveju nuo tuometinių Vilniaus „inteligentų“ abejonių.

Reikšmingas P. Hohnen nurodymas į M. Douglas „Švaros ir purvinumo“ simbolizmo kritiką: „simbolinė *nešvara* yra tai, kas *yra ne vietoje*“ (Hohnen 2001: 65). Nešvara priklauso simbolinei sistemai ir pagal jos principus atmetama. Ši mintis įdomi, turint omenyje oficialiosios valstybės valdžios siekį nesusitapatinti su turgumi, kuris priklauso konkrečiai simbolinei sistemai. Valstybės pareigūnai deklaruoja ekonominių santykių skaidrumą, o turgus iš dalies remiasi šešėline ekonomika, kraštutiniu liberalizmu ir net anarchija. Taigi valstybės remiasi regimaisiais, teisiniais principais ir tuo pat metu turgaus santykiais – dviem susikertančiomis, viena kitą remiančiomis, bet kartu ir viena kitą neigiančiomis tikrovėmis.

### Turgaviečių hierarchija

P. Hohnen nurodo dvi, jos nuomone, esmines sąvokų perversijas: sovietinė „spekuliacija“ ilgainiui turguje virto „prekyba“, o „talkučkė“ – „turgumi“. Čia vėl painiava. Jau sovietiniais laikais mažiausiai nuo 6-ojo dešimtmečio buvo skiriamos „talkučkės“, turgeliai ir turgūs. Galbūt „talkučkės“ terminas buvo labiau paplitęs aplink Vilnių, nes Šiauliuose šis slengas vartojamas tik nuo paskutinio dešimtmečio vidurio atsitiktinei prekybai šalia stočių vadinti. Čia paprastai suvažiuodavo traukiniu prekeiviai iš Baltarusijos, Ukrainos ir organizuodavo „talkučkes“: ant žemės išdėliodavo savo maisto ir pramonines prekes ir stengdavosi jas parduoti dažniausiai per dieną, kad vakare kitu traukiniu grįžtų namo. Atsirasdavo perpardavinėtojų, kurie kartais „talkučkę“ pratęsdavo kelioms dienoms. Analogiškas „talkučkei“ reiškinys buvo ir yra kriminalinės, rusišku slengu vadinamos „schodkės“. Nei vienos, nei kitos nepriklauso viešumos sferai ir neatspindi turgaus dimensijų. Priešingai, turgeliai – tai maži turgūs, dažniausiai susiję su specializuoto asortimento platinimu: maisto turgeliai, drabužių turgeliai. Dažniausiai turgeliais buvo laikomi didesnio turgaus filialai. Tačiau čia griežtesnės skyros nėra. Tad nebuvo ir tokios sąvokos transformacijos: iš „talkučkės“ į „turgų“. Kitas dalykas Gariūnai, kurie pradžioje turėjo „talkučkės“ požymių, bet tai nėra bendras požymis Lietuvos turgams.

## Išvados

Turgus nėra paprasčiausia individualių gamintojų ar smulkių verslininkų produkcijos prekyvietė. Skirtingai nuo supermarketų, čia nuolatos diskutuojama, todėl turgus kartu yra ir viešoji erdvė, kur svarbiausia yra ekonominių santykių viešuma, bet daug dėmesio skiriama ir politiniams, socialiniams klausimams. Čia prekiaujantys žmonės neretai yra susiję su šešeline ekonomika, su kontrabanda. Teisėti ir įstatymo draudžiami veiksniai čia susipina į nedalomą visumą, dėl to turgaus prekeivių elgesys yra dvilypis teisiniu požiūriu. Kita vertus, toks elgesys moralės požiūriu pateisinamas, nes turgus atlieka aibę svarbių miesto ir kaimo žmonių, bendruomenės funkcijų. Svarbiausia jų – kompensuojančioji. Dažniausiai žmonės čia ateina dirbti norėdami išspręsti netikėtai užklupusias finansines ir po to – susvetimėjimo problemas. Kita vertus, profesinę ar kitokią nesėkmę patyrę ir čia prekiauti, dirbti atėję žmonės yra priversti iš naujo socializuotis. Pagaliau šis prievartinis žmonių bendravimas, naujų socialumo formų atradimas skatina karnavalinės kultūros plėtrą, kur svarbų vaidmenį atlieka plūdimalis, patarlės, pravardžiavimas, slengas, spontaniška vaidyba. Pagaliau ne visada apie turgų galima kalbėti kaip apie marginalinį veiksmą. Kartais galima teigti priešingai: 1990–1996 m. neabejotinai Lietuvos turgūs vaidino vieną svarbesnių ekonominių ir socialinių vaidmenų, mažino nedarbą, skatino smulkųjų verslą, tarptautinius ryšius. Ir dabar automobilių turgūs tebėra svarbiausi šiame sektoriuje, toli lenkdami specializuotas prekybos automobiliais kompanijas.

## Literatūra

- Aristotelis. 1997. *Politika*. Vilnius: Pradai.
- Bachtin Michail. 1990. *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaja kultura Srednevekovja i Renesansa*. Moskva: Chudožestvennaja literatura.
- Bekonas Fransis. 1986. Naujasis organonas, arba teisingi nurodymai, kaip aiškinti gamtą, Genzelis B. ir kt. (red.). *Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas*. 2 dalis: 201–218. Vilnius: Mintis.
- Debord Guy. 1969. *La Societé du spectacle*. Paris: Gallimard.
- Eco Umberto. 2002. *Baudolinas*. Vilnius: Tyto Alba.
- Garbenis Linas. 1999. Mezgimo imperijos mohikanas, *Šiaulių kraštas* 1999 11 29, 1999 11 30, 1999 12 02, 1999 12 03, 1999 12 04.
- Geertz Clifford. 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology*. Princeton: Basic Books.
- Genge Ngaire E. 2000. *Urban Legends: the As-complete-as-one-could-be Guide to Modern Myths*. New York: Random House.
- Herzfeld Michael. 2000. *Anthropology. Theoretical Practice in Culture and Society*. Oxford: Blackwell Publisher.



- Hohnen Pernille. 2001. Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 1(10): 63–83.
- Lefebvre Henry. 1991. *Critique of Everyday Life*. New York: Verso.
- Posner Richard A. 2001. *Public Intellectuals: A Study of Decline*. Cambridge: Harvard University Press.

## Transparency and Functions of the Lithuanian Bazaar

*Gintautas Mažeikis*

### *Summary*

The bazaar is interpreted as a complex, multicomponent process that enables an elementary sphere of free market. The processional character of the bazaar involves not only trade and commerce but the different economic relations of various territories as well. A preparation for marketing, local and international trips and the trade actions imply a series of specific events which could be interpreted as a moment of common process.

Economic, political, and moral overtness of the bazaar are considered in this paper. The compensative, from the economical point of view, socialing and carnival functions and the problems of historicity, stigmatization and marginalization of the bazaar are also analysed. Empirical data of investigation, interviews, video and photo documents of Lithuanian bazaars that were collected in a period of ten years are used for the analyses.

The origins of the Lithuanian bazaar could be derived from Mediaeval times. However, it does not have its own memory and history and there are not any mythological events. Only old people remember the modern Lithuanian bazaar's roots in the Soviet times. Some urban legends and myths on the most famous criminals of this time are analyzed in the paper. An example is the "prince of illegal empire of knitting in Šiauliai" in 1978–1984. The Soviet Lithuanian bazaar was not only the epicenter of the wild market, but also an economic basis for consumers' opposition to the Soviet authorities. Selling and buying of illegal commodities – first of all, jeans, long-play records from Western countries, later, videocassettes, – were some kind of a protest and resistance against the communist regime.

A permanent ambivalence continues in modern, independent Lithuania. Modern Lithuanian bazaars have become an epicenter of the shadow economy. They make a public sphere for mute reality and compensate unsuccessful decisions of the Lithuanian Parliament (Seimas) and Government. They support

social stability and economic development in any situation. They support life of the people in any circumstances.

Some of Pernille Hohnen's interpretations of the social, cultural, and economic sphere of Gariūnai, the largest bazaar in Lithuania, near Vilnius, are analysed in the article. P. Hohnen considered Gariūnai as a marginal market place. On the contrary, the author would stress that the largest part of Lithuania's population in the period of 1990–1996 was buying food and other commodities at the bazaars. And the "intelligentsia's" criticism of financial speculation relations was marginal since it embraced a small percentage of the population. Negative interpretation of the post-soviet bazaar in Lithuania is not quite correct. For a large number of people, from the Soviet time to the middle 90-ies, the bazaar was a place of survival and an island of hope. P. Hohnen analyzes the bazaar by criticizing the official Soviet point of view on wild markets and interpreting the opinions of former soviet "intelligentsia" and "stigmatic" persons. However, those oppinions were not very common for the largest part of Lithuania's population. All cities and small villages with churches in the Central Eastern Europe have their own bazaars. The hierarchy between Lithuanian bazaars is considered in the paper. In the author's opinion, P. Hohnen's interpretation of synonymic relations between "talkutchka" and "turgus" is not correct. "Talkutchka" is an accidental, illegal location of a wild market near large roads and railway stations. There were many Byelorussian, Ukrainian "talkutchka" near the cities of Vilnius, Kaunas, and Šiauliai until 2000. However, "turgelis" is quite different from "talkutchka": "turgelis" is a non-regular small bazaar in the towns and villages with a church. The third type of bazaar is "turgus": really a form of the big bazaar. Development of the free market relations created many special bazaars in modern Lithuania: food bazaars, bazaars of commodities, car bazaars, etc. Today, the market is appearing in Internet: a virtual bazaar of cars, folk music instruments, computers and software. The other form of bazaar is "halès" (halls). These forms of free market are quite similar to simple shops which are losing their folklore specificity.

These market relations are analyzed in the paper as a process which consists of several stages. The first stage is preparation for going to the bazaar; sometimes to foreign capitals – Kiev, Moscow, Warsaw, Istanbul, etc. The second stage is the trip itself, the third – an entrance to the bazaar, the fourth – the trading, the sixth – leaving the bazaar, and, seventh – returning home. There are many stories and folklore narratives about eachone of these stages. Some of them are presented in the paper.